

УДК 340.11

Старицька О. О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Розглянуто концепції наукових шкіл із питання соціальної сутності права та держави на прикладі сучасного етапу розвитку України. Охарактеризовано негативні та позитивні наслідки впливу глобалізаційних тенденцій на формування політико-правових поглядів, які розкривають сутнісні ознаки права та держави.

Ключові слова: соціологія права, солідаризм, держава, наукові школи, конвергенція, глобалізація, перспективи розвитку.

Еволюційний поступ суспільного життя, трансформація соціальних і правових цінностей, конвергенція правових систем дедалі частіше привертають увагу до нагальності правових змін у кожній з країн світу. Беззаперечним є твердження, що сучасна держава та право мають бути соціальними, такими, що ґрунтуються на демократичних засадах, верховенстві права та закону. Водночас, як засвічує практика, реалізація заявлених аспектів не завжди відповідає суспільному прогресу. Найбільш прогресивні ідеї і соціальні проекти розвитку правової, політичної та економічної систем залишаються поза увагою законодавця, а отже, суспільство втрачає нормативно визначені орієнтири стратегічного розвитку.

Сучасні глобалізаційні процеси дедалі активніше спонукають до розгалуження соціальної діяльності держави та права. Підвищення ролі охорони й захисту прав особи, узгодження інтересів між різними прошарками суспільства, подолання конфліктних ситуацій у соціумі стають найактуальнішими проблемами сучасності та потребують правового регулювання. Унаслідок глобалізаційних та євроінтеграційних процесів потребують вирішення питання клімату, екологічної ситуації, міграції населення, епідемій, епізоотій, економічних і світових взаємовідносин тощо. Задля розв'язання цих проблем рішень лише однієї держави недостатньо, необхідна певна концентрація

та вироблення стратегічних напрямів виходу з кризових ситуацій. Досягнення таких цілей зумовлює як вироблення та внесення змін до внутрішнього законодавства шляхом здійснення адаптації, уніфікації та гармонізації, так і запровадження нових універсальних для всіх нормативно-правових актів.

Реалізація подібних завдань зумовлює зміну позицій національних держав. Відбувається їх поступове «знецінення», а на світову арену виходять нові «актори», такі як транснаціональні корпорації та міждержавні об'єднання. Відповідно, постає питання: а чи не призведе це до регресу соціального буття особистості, знецінення її прав і свобод, піднесення рівня соціального й економічного достатку міжнародних транснаціональних корпорацій та їх співробітників на противагу розвитку представників внутрішньодержавних юридичних осіб? Як у такому разі зберегти історичне надбання людства? Яким чином держава може гарантувати реалізацію прав своїх громадян?

Окреслені проблеми зумовлюють постановку мети цієї наукової статті, що полягає у висвітленні змісту наукових поглядів на питання соціальної сутності права й держави, перспектив їх розвитку в сучасних умовах. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: на основі наявних здобутків представників різних наукових шкіл охарактеризувати соціальну сутність права та держави; висвітлити практичне підтвердження теоретичної позиції щодо соціальних властивостей права на прикладах чинного законодавства та юридичної практики; охарактеризувати вплив глобалізаційних процесів на соціальну сутність держави та права.

Не менш важливим, із позиції пізнавального процесу, є питання щодо правильності формування методологічної бази дослідження, яка надасть можливість цілком розкрити визначену мету та сформульовані завдання. З огляду на особливості предмета запропонованої статті, доцільним вважаємо використання таких методів: синтезу, що сприяє виокремленню рис єдності наукових підходів у розумінні сутності предмета вивчення; герменевтичного, використання якого дасть змогу розкрити зміст окремих наукових поглядів; порівняльного, що уможливить зіставлення соціологічних учень відносно права та держави в різні часові проміжки; прогностичний, використання

якого сприятиме пошукам основних напрямів розвитку й реалізації соціологічних властивостей права та держави.

Ураховуючи специфіку окреслених завдань, варто констатувати наявність плюралізму наукових поглядів щодо питання соціальної сутності права та держави. Причому привертає увагу те, що і держава, і право є постійними об'єктами наукового осмислення, які на тлі сучасних світових тенденцій знов набувають актуальності. Отже, окремі напрями соціології права та держави стали предметом наукових пошуків таких відомих дослідників, як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Є. Ерліх, Ф. Жені, С. Муромцев, М. Коркунов, Р. Паунд.

Звертаючись до більш сучасних соціологічних теорій, неможливо оминати увагою таких вітчизняних і зарубіжних авторів, як І. Балаклицький, С. Гусарєв, А. Керимов, С. Кириченко, Ю. Лобода, М. Марченко, С. Несинова, Н. Оніщенко, О. Панкевич, Н. Пархоменко, А. Сіленко, О. Тихомиров, В. Чіркін та ін.

Питання соціальних властивостей, а отже, соціальної сутності держави та права, певною мірою досліджені фахівцями вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл. Водночас в умовах глобалізованого суспільства проблема використання історичного досвіду інших країн у розвитку національних державно-правових інститутів є недостатньо висвітленою та залишає доволі широке поле для наукових пошуків.

Загалом виокремлення проблематики соціальної сутності права або держави починається з історичного осмислення ролі первинних соціальних інститутів, генезису їх призначення відносно держави, суспільства, окремо взятої особи. Поступова динаміка людського розвитку, виокремлення особи з природного середовища, сприяли формуванню соціальних спільнот, а отже, започаткували перші правила співіснування членів соціуму. Нагальними стали проблеми забезпечення особистої безпеки соціальних суб'єктів, їх харчування, створення умов для продовження роду тощо. Для їх розв'язання необхідно було згуртуватись у спільноти, свідомо обмеживши себе в певних природних правах, встановити злагожденість власної поведінки й правила взаємодії. Таку врегульовану та неунормовану поведінку суспільства в юридичній науці називають соціальним регулюванням [1, с. 80].

Отже, відбувалося становлення соціальних інститутів, що поступово створювали умови для виникнення прообразу держави. Територіальна карта світу неодноразово змінювалася, зазнавали змін і звичаї, традиції, частина з яких відмирала, а інші – перетворювалися на писане право. Трансформувалися також відносини між людьми. Розвиток економіки, товарообігу та приватної власності зумовлював необхідність правового впорядкування. Набувало актуальності питання щодо врегулювання міжнародних відносин, адже відбувався товарообмін між представниками різних держав, релігій, поглядів на правове буття. Коло соціальних цінностей і потреб ставало дедалі ширшим та класовішим.

Із позиції сутнісної характеристики слушним є зауваження С. В. Несинової, яка акцентує увагу на тому, що наявний історичний досвід розвитку людства доводить той факт, що відповідно до об'єктивних та суб'єктивних умов, відбувається видозміна соціальних і правових цінностей [2, с. 36]. Відтак, із розгортанням науково-технічного прогресу, появою нових професій, економічним зростанням та класовим розшаруванням суспільства загальнішою поставала потреба в більш чіткому нормативному регулюванні. Дедалі частіше поставали проблеми юридичної відповідальності, захисту приватної власності, цінних паперів. Поглиблювалася прірва між прошарками багатих і бідних, що призводило до революцій.

Новітній час суспільного розвитку ознаменувався теоріями позитивного природного права та людиноцентризмом, що суттєво вплинуло на розуміння сутності не лише права, держави, а й інших правових явищ. Особа перебувала в центрі людського буття і визнавалася найвищою цінністю. Однак не всім і не завжди вдавалося бути такою «особою», яка посідала високий щабель у системі соціальних цінностей.

Підтримуючи позицію С. С. Алексєєва, зазначимо, що усталені позиції юридичної практики зумовили виникнення соціології права, покликаної вивчати практичні аспекти прав паралельно з урахуванням життєвих потреб суспільства [3, с. 8].

Аналізуючи наукові здобутки попередніх поколінь із питань сутності держави та права, варто звернути увагу на працю засновника соціологічної теорії права Є. Ерліха (1862–1922) «*Основи соціології права*» (1913). Так, автор спонукає до розуміння походження права не від його законодавчих творців,

а безпосередньо від суспільства; воно фактично діє в ньому, випереджаючи встановлене державою [4, с. 194]. Погоджуючись із такою науковою позицією, Ф. Жені писав, що закон є нерухомим, а отже, може застаріти вже на наступний день після прийняття, оскільки життя є швидкоплинним та мінливим. Саме тому найкращими творцями права науковець вважав суди та юристів-практиків, які покликані створювати гнучкі норми у відповідності до життєвих ситуацій [5, с. 386].

Іншим представником соціологічної школи права, у межах якої формувалася особлива ідея сутнісного характеру, є М. Вебер (1864–1920). У його праці «Свобода і примус у правових спільнотах» висвітлено раціоналізаторську теорію, що поєднувала в собі два фактори: економічний та ціннісний. Поширення раціоналізму сприяло становленню нового модерного соціального порядку в економіко-правовому та політичному вимірах, зростанню ролі бюрократії та правового регулювання. Водночас автор висловлював застереження стосовно того, що це може призвести до поширення ризикових ситуацій [6, с. 83–86].

Не менш пізнавальною в контексті визначення сутнісних характеристик є концепція Р. Паунда (1870–1964), який у трактаті «Юриспруденція» (1959) зазначив, що право є інструментом соціального контролю за поведінкою людей, основною ціллю якого є забезпечення стабільності, подолання конфліктів та юридичний захист [4, с. 195].

Звертаючись до наукових пошуків сучасної юриспруденції, варто наголосити на тому, що у вченнях представників ХХ століття спостерігається плюралізм думок із проблематики соціальної сутності права. Зазначені позиції вчених-правників частково було розвинуто в сучасних концепціях. Так, наприклад, Н. М. Оніщенко вказує: «Соціальне призначення сучасного права полягає в регулюванні суспільних відносин у контексті розбудови правової демократичної держави. Основною сутнісною ознакою сучасного права є те, що воно реалізується через систему обов'язкових нормативних і ненормативних приписів – правовідносин та інших форм, а отже, слід констатувати, що цей регулятор має досить специфічні, залежні від багатьох факторів риси та ознаки в різних державно-правових системах» [7, с. 9].

Прихильницею соціологічного підходу можна також вважати Т. І. Тарахонич, яка пропонує розглядати право як особливий

засіб соціального регулювання, що, на відміну від інших форм нормативного впливу (норм моралі, звичаїв, традицій), характеризується ознаками, які визначають його взаємодію з державою [8, с. 273–274].

Заслугує на увагу також позиція І. І. Баклицького, який зазначає, що в процесі конкретизації сутності права варто враховувати, що воно має слугувати інтересам справедливості, захищати природні права людини, її честь і гідність [9].

Натомість А. В. Поляков наголошує на тому, що право є результатом суспільної життєдіяльності людей. Воно відповідає природним соціальним законам, а отже, не може їм суперечити [10, с. 142].

На нашу думку, досить слухними є переконання М. А. Самбора, згідно з якими право слід визначати як продукт людської діяльності в суспільстві, метою якої є впорядкування відносин між його членами в спосіб, що має забезпечити свободу існування та розвитку кожної особистості шляхом встановлення нормативних приписів, які не допускають зловживань можливостями особи під час реалізації її інтересів та ігнорування інтересів інших. Провадження зазначеної діяльності схвалює та забезпечує найбільший інститут організації людей – держава [11, с. 59–63].

Отже, сучасне правознавство в соціологічному контексті демонструє численні наукові здобутки та широкий спектр наукових поглядів на сутнісні характеристики таких значущих для суспільства явищ, як право та держава, що свідчать про складність і багатогранність форм прояву останніх. Таким чином, можна дійти висновку, що право як соціальне явище створено в суспільстві завдяки власне суспільству. Воно покликане встановлювати та регулювати поведінку соціальних суб'єктів, забезпечувати захист фізичних і духовних цінностей суспільства.

На особливу увагу заслуговує розгляд питання щодо соціального контексту держави як історично розвиненого інституту суспільства, посередника між суб'єктами соціального регулювання та гаранта заявлених цінностей. Так, на думку С. М. Сівця, держава є головною складовою системи соціального партнерства. Саме вона приймає закони й інші нормативно-правові акти, що формулюють правила та визначають процес такої діяльності, правове становище його учасників. Водночас держава має статус посередника та

гаранта під час додання різноманітних конфліктів між суб'єктами суспільства [12, с. 502].

На наше переконання, не менш важливою властивістю соціальної держави є питання щодо способів взаємозв'язку, комунікації між державою та суб'єктами права (здебільшого громадянами). Характерною особливістю такої взаємодії є те, що вони виникають на основі права та завдяки йому [1, с. 121].

Соціальна спрямованість діяльності держави передбачає компенсацію за понесені збитки, захист певних верств населення, пенсійне забезпечення, соціальні виплати, участь у вирішенні проблемних питань тощо.

З огляду на те, що в житті суспільства нині актуалізуються соціальні засади, особливий інтерес становить проблема рівності в умовах громадянського соціуму. Як наголошують представники загальнотеоретичного правознавства, політична та юридична рівність людей є обов'язковим атрибутом демократії, гуманістичного права, правозаконності [3, с. 727], що цілком відповідає сучасній теорії соціального солідаризму, зокрема державного. Інший аспект тлумачення солідаризму (як особливого типу стосунків між державою та суспільством) свідчить про необхідність взаємного контролю, взаємоповаги, а отже, опікування суспільства питаннями державного рівня, зокрема щодо пріоритетних напрямів державної діяльності на задоволення соціальних потреб [13, с. 132].

Предметом наукового дискурсу є також учення Й. О. Покровського, на думку якого, кожна особа має право на індивідуальність і саме тому має перебувати під захистом держави як носій високого статусу «людина розумна». Погоджуючись із таким твердженням, С. С. Алексєєв зауважує, що соціальна солідарність у державі та положення щодо невід'ємності прав людини має утвердити й зміцнити соціальну відповідальність суспільства загалом та кожної людини зокрема [3, с. 733–734].

Задля підтвердження зазначених вище положень, а також з огляду на національні правові традиції, доцільно звернутися до рішень Конституційного Суду України, який покликаний забезпечувати відповідність чинного законодавства демократичним і соціальним цінностям. У цьому контексті привертає увагу думка судді Конституційного Суду України М. І. Мельника стосовно рішення Конституційного Суду України у

справі за конституційним зверненням громадянина Божка Валерія Віталійовича щодо офіційного тлумачення положень п. 13.1 ст. 13 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів». Так, у межах розгляду цієї справи суддя наголошує на тому, що «...право на пільгу має соціальний зміст. Воно спрямоване на забезпечення підвищеного соціального захисту тих категорій громадян, які на нього заслуговують та/або потребують його. Отже, розгляд цієї справи слід було здійснювати крізь призму саме соціального аспекту (реалізації положення ст. 1 Конституції України про те, що Україна є соціальною державою), а не питань власності, захисту майнових прав особи, зокрема шляхом відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок дорожньо-транспортної пригоди» [14, с. 12–15].

Таким чином, згідно з переконаннями Л. Бірюк, соціальним призначенням рішень Конституційного Суду України є забезпечення правового застосування Основного Закону України та прийнятих на його виконання законів України [15, с. 37], виявляючи в такий спосіб соціальне призначення держави.

Дослідженню сутності сучасної держави сприятиме не лише аналіз діяльності судових органів, а й висвітлення наслідків впливу факторів світового рівня, якими визнано глобалізацію та інтеграцію. Загальновизнаною є думка про те, що глобалізаційні процеси, окрім позитивних тенденцій, можуть зумовлювати й негативні. Наприклад, на думку сучасних дослідників, запозичення правових конструкцій без урахування вітчизняного історичного досвіду можуть спричинити нівелювання національних традицій правового впорядкування, правової культури, звичаїв правового регулювання економічного розвитку держави [2, с. 37; 16, с. 50], а отже, призвести до втрати державою соціальної значущості, зміни сутнісних характеристик.

У цьому контексті варто також взяти до уваги наукову концепцію О. Д. Третьякової, яка стверджує, що тотальна конвергенція правових систем та їх соціальних складових може викликати змістові зміни у сфері прав і свобод окремих категорій суб'єктів правовідносин [17, с. 12–13], наприклад, невідповідність нововведених норм національним конституційним положенням.

Попри такі песимістичні прогнози глобалізації, можна констатувати перспективні тенденції зазначеного процесу. На

наше переконання, для України, як країни з остаточно не подоланим тоталітарним минулим, закордонний досвід може позитивно вплинути на розширення системи правових і соціальних цінностей та відповідне підвищення рівня ефективності процесу їх правового забезпечення. Саме розгалуження сфер гуманізації та демократизації суспільства, створення й реалізація соціально-правових стандартів є перспективними напрямками розвитку держави.

Підбиваючи підсумки, можна дійти висновку, що соціологічний напрям у правознавстві дає змогу сконцентрувати зусилля науковців навколо проблематики сутнісних характеристик права та держави, спрямувати пізнавальний процес у русло наявних взаємозалежностей і взаємодій останніх із соціумом як середовищем, у якому вони виникають, розвиваються, видозмінюються або припиняють своє існування.

Активізація значення соціального фактору в існуванні права або держави дає змогу не лише пояснити причину їх походження, а й виявити їх сутність, тобто основну ідею, найголовніше призначення в суспільстві. І право, і держава є наслідком соціального розвитку. Вони реалізують низку соціально важливих функцій, є засобами та умовами функціонування суспільства в сучасний період, на яких позначаються особливості національно-політичного, історичного, економічного устрою суспільства. Для вираження своєї соціальної сутності держава використовує законодавство, а також низку правових механізмів та інституцій, від соціально орієнтованої спрямованості яких залежить реалізація соціальної ролі права та держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна теорія права / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва. – Київ : Ваіте, 2016. – 392 с.
2. Несинова С. В. Проблеми соціальної трансформації права в умовах сучасних глобалізаційних процесів / С. В. Несинова // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 4. – С. 35–38.
3. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 742 с.

4. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях : навч. посіб. / О. В. Зінченко, О. В. Петришин. – Харків : Право, 2012. – 208 с.

5. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : курс лекцій / Г. Г. Демиденко. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Харків : Право, 2013. – 414 с.

6. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах / М. Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – Київ : Основи, 1998. – С. 83–86.

7. Оніщенко Н. М. Проблеми поняття, сутності та природи права / Н. М. Оніщенко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 4–9.

8. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

9. Балаклицький І. І. Роль права як загальносоціального феномену в розвитку сучасної держави [Електронний ресурс] / І. І. Балаклицький. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/249-toriua-gov/3477-2010-01-21-20-43-00.html>. – Назва з екрана.

10. Поляков А. В. Общая теория права / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 642 с.

11. Самбор М. А. Прав як поняття та підходи до його розуміння / М. А. Самбор // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 87. – С. 59–63. – (Серія «Юридичні науки»).

12. Сивец С. М. Социальная политика как конституционная основа социального государства (теоретико-правовой аспект) / С. М. Сивец // Генетические закономерности права : сб. науч. тр., посвящ. 90-летию со дня рождения проф. С. Г. Дробязко / редкол. С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Бизнесофсет, 2013. – 584 с.

13. Антропология права : навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз [та ін.] ; за ред. В. І. Кушереця. – Київ : Знання України, 2011. – 223 с.

14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Божка Валерія Віталійовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 13.1 статті 13 Закону України «Про обов'язкове

страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» / М. І. Мельник // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 1. – С. 12–15.

15. Бірюк Л. Науково-експертний висновок як засіб застосування доктринального тлумачення у рішеннях Конституційного Суду України / Л. Бірюк // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 1. – С. 37.

16. Баранов П. П. Философия права: наука и учебная дисциплина / П. П. Баранов // Философия права как учебная и научная дисциплина : материалы Всерос. науч.-практ. конф. – Ростов н/Д, 1999. – С. 50–51.

17. Третьякова О. Д. Юридическая конвергенция : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Третьякова Ольга Дмитриевна. – Владимир, 2012. – 42 с.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2016
